

Ivo Nejašmić

*Institut za migracije i narodnosti**Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 15. 11. 1992.

**OSNOVNE ZNAČAJKE UNUTARNJE MIGRACIJE
STANOVNIŠTVA HRVATSKE 1880—1981.****SAŽETAK**

Rad razmatra prostornu pokretljivost stanovništva na teritoriju današnje Republike Hrvatske tijekom jednog stoljeća (1880—1981). Cilj je bio utvrditi osnovne značajke pojedinih oblika unutarnje migracije. Analiza je pokazala da se u razmatranom prostoru i vremenu zbivala razmjerno jaka migracija stanovništva, definitivna i privremena (sa svim oblicima), a da se s vremenom mijenjao njen dominantan oblik. U razdoblju 1880—1945. dominirala je konačna migracija koja je ishodište imala u nerazvijenim agrarno prenapučenim krajevima (selima), a odredište u ravničarskim krajevima Istočne Hrvatske te u trgovačkim i industrijskim središtima. Nakon drugoga svjetskog rata pojačana je prostorna pokretljivost stanovništva. Posebice je bila jaka konačna migracija selo-grad (oko 600.000 osoba 1948—1981) koja je značajno pridonijela diferenciranom, a često i divergentnim, prostorno-demografskim procesima. U Hrvatskoj je dostignut i visoki stupanj dnevne mobilnosti radnika; godine 1981. izvan mjesta stanovanja radilo je 44,7% zaposlenih i svakodnevno se vraćalo kući. Po svemu sudeći, Hrvatska je u "kasnoj tranzicijskoj etapi" prostorne pokretljivosti; smanjuje se ruralni egzodus, ali je još uvijek realno djelomično transponiranje dnevne migracije (cirkulacije) selo-grad u konačnu.

Uvodne napomene

Predmet ovog rada jest migracija stanovništva na teritoriju današnje Republike Hrvatske tijekom jednog stoljeća (1880—1981). Riječ je, dakle, o unutarnjoj migraciji od početka modernizacije u nas pa sve do 1981.¹ Migraciju tretiramo u širem smislu koji razumijeva prostornu pokretljivost stanovništva s mnogim pojavnim oblicima.

¹ Tada je bio predzadnji popis stanovništva za kojega postoje iscrpni podaci demografske statistike. Nažalost, podaci zadnjeg popisa (1991) koji se odnose na unutarnju migraciju još nisu obrađeni ni dostupni, pa je ta činjenica i "omedila" razmatrano razdoblje. Tako je izvan razmatranja ostala novija migracija, ali je posve izvjesno da će ona, zajedno s najnovijim oblicima prostorne pokretljivosti izazvanim agresijom na Hrvatsku, biti predmetom budućih rasprava.

Na složenost proučavane problematike ukazuju i postavke po kojima je migracija "uzrok i posljedica prostornih i vremenskih varijacija i promjena u organizaciji društva" (Woods, 1982:132), kao i da je u osnovi uvjetovana različitim stupnjem društveno-gospodarskog razvitka, a to znači i različitim mogućnostima rada i života između njezina polazišta i odredišta.

Uvažavajući spomenute teorijske postavke, a imajući na umu složene društveno-gospodarske i burne političke prilika na tlu Hrvatske u razmatranom razdoblju, možemo reći da su postojale jasne pretpostavke za znatnu prostornu pokretljivost pučanstva. Cilj ovoga rada jest utvrditi osnovne značajke pojedinih oblika unutarnje migracije, a time pridonijeti općoj spoznaji društvenih procesa u Hrvatskoj, posebice populacijskoj problematici.

Razdoblje 1880—1945.

Prije razmatranja postavljenog cilja, valja nam ukazati na one društveno-gospodarske činitelje koji su prevladavali u gotovo svim pojavnim oblicima migracije u Hrvatskoj. Treba imati na umu da je to bio svijet seljaka opterećen visokom agrarnom gustoćom i snažno uzdrman prodorom robno-novčanih odnosa. Pokazalo se da kapital nije odstranio bijedu seoskih masa iz feudalnih vremena, već ju je naprotiv i pojačao.² Siromašni je seljak uvučen u robno-novčano privređivanje; bio je prisiljen proizvoditi i kupovati robu a da za to nije imao objektivne mogućnosti, pa je morao potražiti zarade izvan poljoprivrede ili se zaduživati. Kako novca nije bilo u selu "...išlo se tamo odakle su stizale informacije da ga ima; natrag u prirodno gospodarstvo nije se moglo" (Puljiz, 1977:68). Prostorna pokretljivost, koja je do tada bila uglavnom intraruralna s rijetkim odlazanjem na rad izvan sela i lokalnog veleposjeda, u novim uvjetima postaje nužnost i nerijetko jednosmjernan "put bez povratka". To će imati mnoge posljedice, među ostalima i populacijsko praznjenje dijela hrvatskih ruralnih područja.

Na prostornu pokretljivost snažno je utjecao i prvi svjetski rat. Taj veliki oružani sukob uključio je i stotine tisuća stanovnika (seljaka) Hrvatske. Mnogi su se tada prvi put makli od kuće i "vidjeli svijeta" što je pridonijelo slabljenju njihova seljačkog konzervativizma, a ojačalo težnje za prosvjećenjem i općim napretkom; jedan je dio spoznao da je bolji život moguće ostvariti tek preseljenjem u drugo naselje, kraj ili zemlju.

O migraciji stanovništva unutar teritorija Hrvatske ne postoje cjeloviti i relevantni statistički podaci, pa ćemo se češće morati osloniti na neke pomoćne stati-

² Za shvaćanje razvoja kapitalizma u poljoprivredi veliku važnost ima problem eksproprijacije posjeda sitnih seljaka što je, u krajnjoj konsekvenciji, rezultiralo bježanjem sa sela (usp. Stojsavljević, 1965:334).

stičke izvore (npr. podaci o "rodnom kraju"), stručnu literaturu i druge napise. Prve podatke o prostornoj pokretljivosti pučanstva donose rezultati popisa 1880, samo za bansku Hrvatsku i to po kriteriju "rodnog kraja":

Rođeni u:	Stanovništvo u %		
	1880.	1900.	1910.
istoj općini gdje je popisano	81,7	72,2	72,4
istom kotaru	4,6	9,5	9,4
istoj županiji	1,8	5,2	5,8
drugim županijama Hrv. i Slav.	4,6	4,8	5,4
Ugarskoj	4,4	5,5	5,2
Austriji	2,4	2,3	2,3
Bosni i Hercegovini	0,1	0,2	0,2
drugim zemljama	0,4	0,3	0,3
UKUPNO	100,0	100,0	100,0

Prema: Horvat, 1942:64.

Navedeni podaci pokazuju da se između 1880. i 1900. povećala mobilnost stanovništva, tako da je 1900. gotovo 28% rođeno izvan općine u kojoj su obuhvaćeni popisom. Ako izlučimo doseljenike iz krajeva izvan banske Hrvatske, proizlazi da je petina stanovništva rođenog u banskoj Hrvatskoj bila popisana izvan općine rođenja. Istina, ne znamo jesu li stalni doseljenici ili ih je popis tek zatekao u mjestu u kojem su popisani, jer je popis proveden po koncepciji prisutnog pučanstva (de facto). U skladu s teorijskom postavkom da frekvencija seljenja slabi s porastom prostorne i vremenske udaljenosti ishodišta i odredišta, najjača je mobilnost bila u istom kotaru. Nadalje zapažamo da nakon 1900. nije nastavljen trend napuštanja rodnoga kraja, odnosno 1910. bio je gotovo isti udio stanovništva popisani izvan općine rođenja kao i deset godina prije.

Možemo ustvrditi da se ipak ne radi o osjetnijoj prostornoj mobilnosti. Na to je svakako utjecala činjenica da su istovremeno bili široko otvoreni kanali iseljavanja u inozemstvo. Kad je već morao napustiti rodni kraj seljak je, po svemu sudeći, radije odabirao put "preko mora".³

Nakon prvoga svjetskog rata vjerojatno dolazi do povećane prostorne pokretljivosti hrvatskog pučanstva (jedan od razloga naveden je prije), ali nažalost za

3 Nema sumnje da je Amerika svojim liberalizmom i demokracijom bila posebno zanimljiva našim ljudima koji su živjeli u posve drukčijim uvjetima. Iseljenici su svojoj rodbini i prijateljima u domovini opisivali Ameriku "...kao zemlju u kojoj se 'jede meso svaki dan' i 'ne mora se skinuti šešir ni pred žandarom ni pred gospodinom'"(Bičanić, 1974 — 75:64).

popisnu godinu 1921. manjkaju podaci o "rodnom kraju", dok podaci iz 1931. kažu da je 26% stanovništva popisano izvan općine u kojoj se rodilo (Horvat, 1942:64). Procjenjuje se da se u kraljevini Jugoslaviji oko 1.000.000 osoba preselilo iz mjesta rođenja u drugo mjesto (odnosi se na razdoblje između dva svjetska rata) i to pretežno iz nerazvijenih (pasivnih) krajeva u razvijenija područja (Livada, 1970:85). Vrlo vjerojatno sudjelovanje stanovništva Hrvatske u tome bijaše veće od udjela u ukupnom stanovništvu, pa možemo govoriti otprilike o 300.000 unutrašnjih preseljenika.

U unutarnjoj migraciji, promatrano s prostornog gledišta, po V. Horvatu (1940:567) valja razlikovati dva područja Hrvatske: "Zapadno područje raspršivanja i istočno područje upijanja". O preseljavanju u Hrvatskoj R. Bićanić (1940:17) pak piše: "Uspoređujemo li podatke o agrarnoj prenaseljenosti s pojavom kretanja stanovništva u prostornom smislu, vidimo značajnu činjenicu. Pravci spontane kolonizacije mirnog seljenja iz vlastitog poticaja idu u pravcu od gušće agrarne naseljenosti, šireći se prema rjeđe naseljenim krajevima, bilo neprekinuto ili u prekinutom slijedu. Gotovo bi se moglo reći, da slijedi fizičke zakone difuzije, prelijevajući se kao gušća otopina u rjeđu otopinu, slabije koncentracije, tj. rjeđeg stanovništva. Tako npr. vidimo kako se stanovništvo širi iz gusto naseljenog Zagorja prema istoku. Iz Podravine prelazi stanovništvo prema rjeđe naseljenom bjelovarskom kraju i Moslavini. Iz Like i Korduna seli se svijet u Slavoniju. Sličnu pojavu vidimo i u Dalmaciji."

Hrvatsko zagorje i Međimurje, iz kojih nije bilo masovnijeg prekomorskog iseljavanja, možemo smatrati "čistim" ishodištima unutarnje migracije. I. Crkvenčić (1962:340) navodi da je iz Hrvatskog zagorja u razdoblju 1867—1948. emigriralo (radi se zapravo o neto migracijskom saldu, op. I.N.) 156.000 osoba ili 60% prirodnog priraštaja. Glavnina je Zagoraca po V. Horvatu (1942:32) odlazila u bjelovarsko-križevačku županiju, zatim u grad Zagreb. S druge pak strane Moslavina je primjer niskonatalitetnog imigracijskog područje pa je od 1869. do 1948. u četiri župe (Kutina, Ludina, Voloder i Osekovo) zabilježen pozitivan migracijski saldo od 11.295 stanovnika, ili tek nešto manje od broja stanovnika kojeg su župe imale godine 1869. (12.781) (Crkvenčić, ibidem).

Iz Like, Gorskog kotara i Dalmacije, preseljavanje u "bogatije" krajeve istočne Hrvatske bilo je dosta jako, posebice u razdobljima sužavanja vanjskomigracijskih kanala. Tako je, primjerice, do prvoga svjetskog rata za Ličane i Gorane bila najprivlačnija županija Požega u kojoj je 1890. bilo popisano 6.594 osobe porijeklom iz Like, a Gorani ih nakon dva desetljeća nadmašuju brojem (Horvat, 1942:33).

Među hrvatskim emigracijskim regijama Istra je posebna. Nasilje talijanskih vlasti uzrokovalo je između dva svjetska rata masovno seljenje Hrvata iz Istre u kraljevinu Jugoslaviju. Računa se da se iz Istre iselilo oko 26.000 do 28.000 istarskih Hrvata, od toga se na "... područje Banovine Hrvatske doselilo oko 18.000" (Radetić,

1944:243). Samo su u Zagrebu godine 1931. popisane 5.133 osobe rodene u onim krajevima Austro-Ugarske koji su nakon prvoga svjetskog rata pripali Italiji, a među njima najvjerojatnije je glavnina iz Istre (Peršić, 1940:40). Većina ovih izbjeglica nije se vratila u zavičaj nakon drugoga svjetskog rata.

U razdoblju 1880—1945. značajno je bilo i organizirano seljenje poljoprivrednika (agrarna kolonizacija). To je seljenje izazvalo osjetne promjene u demografskom razvoju ishodišta i odredišta.

Preseljavanjem, kao mogućim rješenjem agrarnih problema, bavio se i hrvatski Sabor koji 1907. donosi zakon "o preseljavanju i naseljavanju u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji".⁴ Aktivnostima na ovom planu posredovale su specijalizirane banke ili drugi "na javno polaganje računa obavezni zavodi". Banke su uglavnom kupovale veleposjede, parcelirale ih i prodavale na kredit pod teškim uvjetima, tako da je to više pridonijelo doseljavanju stranaca, nego što je privuklo siromašno pučanstvo iz "pasivnih" krajeva (usp. Horvat, 1942:35). Organizirano seljenje (naseljavanje) nastavljeno je i poslije prvoga svjetskog rata (valja ga razlikovati od kolonizacije povezane s agrarnom reformom). Računa se da je do godine 1923. iz Zagorja, Podravine, Prigorja, Gorskog kotara, Primorja i Like u Istočnu Hrvatsku otišlo više tisuća obitelji.⁵ Osnivane su i zadruge za organizirano naseljavanje poljoprivrednika. Preko jedne od njih, zadruga "Zemlja" (osnovana 1936), za četiri godine u Istočnu Hrvatsku naseljeno je 376 obitelji sa 2.600 članova, mahom iz prenaseljenih i siromašnijih krajeva Hrvatske (najviše iz Dalmatinske zagore) (Horvat, 1942:49).

Nakon prvoga svjetskog rata nova vlast provodi agrarnu reformu radi ukinuća preostalih feudalnih odnosa i razdiobe velikih posjeda. O seljenju povezanom s agrarnom reformom J. Vrbošić (1986:656) piše: "Neimanje gotovog novca, s nesređenim prilikama u selu u Jugoslaviji između dva rata, predstavljao je kočnicu

4 U prilogu stenografskih zapisnika Sabora nalazi se ovo vladino "Obrazloženje" iz 1907: "Pojedini predjeli kraljevina Hrvatske i Slavonije stoje pred gospodarskom krizom, dijelom radi svoje prenapućenosti, a dijelom radi svoje kršovite i bregovite, za obrađivanje manje sposobne, konfiguracije tla, kojoj krizi, žiteljstvo nastoji izbjeći iseljavanjem u Ameriku (...) došla je kr. zemaljska vlada do neospornoga osvjedočenja, da će se pri teškoj gospodarstvenoj krizi moći uspješno na put stati samo krepkim podpomaganjem svojevrijednog preseljavanja žiteljstva iz prenapućenih i slabije plodnih krajeva u manje napućene i plodnije krajeve zemlje. Stoga ukazuje se nužnim, da se iz prenapućenih krajeva županije zagrebačke, iz nekih neplodnih krajeva županije ličko-krbavske i modruško-riječke, te iz cijele županije varaždinske jedan dio seljačkog žiteljstva preseli — dašto svojevrijedno — u županiju bjelovarsko-krizevačku, požešku, virovitičku i srijemsku. Ovo preseljavanje uvjetuje već ta okolnost, što je zemljište u županijama istočnim plodnije od onoga u zapadnim županijama" (prema Horvat, 1942:39—40)

5 Navodi to Đ. Basariček ("Konac jedne laži", Zagreb, 1924) i nastavlja: "Ličana ima svuda i kao činovnika, kao zanatlija, nižih privatnih činovnika i rudara, a ponajviše kao poljodjelaca. Izgleda da je više Ličana u istočnoj Hrvatskoj nego u Lici (...) Primorci i Gorani dosta se rijetko sele kao poljodjelci (...) ima ih nešto više u Požeškom kotaru (...) Primorci, Gorani i Imočani izvrsni su u krajevima kolonizacije kao mali trgovci, gostioničari, mali poduzetnici..." (prema Horvat, V, 1942:44—45).

brojnijem odlasku stanovništva iz pasivnih i prenapučenih krajeva u krajeve bogatije obradivom zemljom ... (mislimo prvenstveno na relaciju Hrvatsko zagorje — Slavonija te Dalmacija — Slavonija).

Od svih "agrarnih interesenata" jedino su dobrovoljci iz rata 1914—1918. dobivali zemlju besplatno.⁶ Kako je iz Dalmacije, Like, Gorskog kotara, Korduna i Banije bilo oko 6.300 dobrovoljaca, a glavnina je iskoristila povoljnu mogućnost preseljenja u plodnija područja, znači da je navedene krajeve napustilo otprilike 4.200 dobrovoljaca s obiteljima ili oko 30.000 osoba.⁷ To je svakako moralo ojačati nepovoljne demografske trendove u tamošnjim krajevima.

Prema procjeni Agrarno-pravnog odsjeka Banovine Hrvatske, iz prenaseljenih i siromašnih krajeva u Istočnu Hrvatsku od 1919. do 1941. otišlo je 98.915 stanovnika; naselili su već postojeća sela ali su stvorili do 1940. još 72 naselja (Horvat, 1942:62). Pribrojivši Istočnoj Hrvatskoj i Posavinu, Moslavinu, bjelovarsko-križevačku okolicu, ista ustanova procjenjuje da je "ta srednja Hrvatska i krajevi do Šida" primila do 1940. oko 150.000 osoba (ibidem). Ukupno je u Hrvatskoj osnovano 105 agrarnih kolonija (Šimončić-Bobetko, 1990:124).

Još je jedan oblik organizirane migracije teкао između "pasivnih" i "aktivnih" krajeva Hrvatske. To su odlasci dječaka "na nauk" preko "Hrvatskog radiše", koji je od početka svog rada (1903) pa do 1940. uputio na zanat ili trgovinu 21.496 dječaka (8.901 samo u razdoblju 1930—1941.). Dječaci su uglavnom bili iz "pasivnih" područja a "smješteni" su u gradiće i sela bogatijih poljoprivrednih krajeva; često su kasnije dovodili i-svoju rodbinu u iste krajeve (Horvat, 1942:13).

Za vrijeme drugoga svjetskoga rata i ustaškog režima došlo je do bijega srpskog stanovništva u Srbiju. Tako su u istočnoj Hrvatskoj nastali kompleksi upražnjenog zemljišta na koje je Zavod za kolonizaciju naseljavao poljoprivrednike iz Hrvatskog zagorja, Prigorja, Podravine, Dalmacije te Bosne i Hercegovine. Računa se da je najveći dio naseljavanja obavljen do kraja 1941. do kada je naseljeno oko 8.000 obitelji, da bi s kasnijim naseljavanjem ta brojka narasla na oko 9.500 obitelji ili ukupno oko 50.000 osoba (Milošević, 1981:200); neki drugi izvori navode oko 7.000 obitelji (Maticka, 1990:35). No, valja imati na umu da se dobar dio tih kolonista doselio iz Bosne i Hercegovine. Nakon završetka rata glavnina izbjeglih Srba vratila se kućama, dio je "ratnih kolonista" otišao ("milom ili silom") u zavičaj, dok je dio njih ostao ili reemigrirao u druge krajeve (op. cit.:36).

6 Srpska vlada još za trajanja rata (1917) obećaje da će svaki borac dobrovoljac koji se bori u srpskoj vojsci nakon rata dobiti pet hektara plodne zemlje za neseljenje. Na Solunskoj fronti do kraja rata sudjelovalo je "... iz Hrvatske 4.282, Slavonije 1.193 i Dalmacije 2.096 dobrovoljaca (Vrbošić, 1986:651—655).

7 Po V. Horvatu (1942:59) iz Korduna, Like, Grubišnog Polja, Nove Gradiške do godine 1941. naseljeno je u Baranju preko 3.500 dobrovoljačkih obitelji (tzv. solunci).

Prema tome, u razmatranom razdoblju (1880—1945) planskom migracijom permanentno se "prelijevalo" stanovništvo iz Hrvatskog zagorja, Prigorja, Korduna, Banije, Like, Gorskog kotara, Dalmatinske zagore i drugih agrarno prenaseljenih i siromašnih krajeva u istočne krajeve Središnje Hrvatske i Istočnu Hrvatsku; u tome je sudjelovalo oko 200.000 osoba.

Značajan oblik prostorne pokretljivosti pučanstva na tlu Hrvatske jest trajna migracija iz sela u grad. Veći obujam ona poprima u razdoblju između dva svjetska rata (tada se već i u domaćoj stručnoj literaturi spominje "bijeg sa sela"). Rezultat toga jest brži rast broja gradskih stanovnika, a slabljenje biodinamičke snage ruralnih prostora. Osjetnije doseljavanje seoskog stanovništva u hrvatske gradove vezujemo uz početak industrijske revolucije u našim krajevima (1880. možemo smatrati prvom popisnom godinom te epohe). Srednja godišnja promjena broja stanovnika gradskih i ostalih naselja u Hrvatsko po međupopisnim razdobljima od 1880. do 1948. kretala se ovako (u %):

Razdoblje	Gradska naselja	Ostala naselja
1880—1890.	1,46	1,38
1890—1900.	2,11	0,87
1900—1910.	2,07	0,71
1910—1921.	0,25	-0,22
1921—1931.	2,47	0,72
1931—1948.	0,78	0,24

* Obuhvaća naselja koja su u popisnim podacima 1971. označena kao gradska

Prema: Sić, 1976:64.

Zapažamo da se u prvom međupopisnom razdoblju (1880—1890) srednja godišnja stopa brojčanog porasta gradskog stanovništva nije bitnije razlikovala od stope za ostala (pretežno seoska) naselja. Podaci nadalje pokazuju kako je u mirnodopskim razdobljima porast gradskog stanovništva bio osjetno veći od priraštaja opće populacije, koji se kretao prosječno 1% godišnje (usp. Gelo, 1987:280—281; u gradovima je vjerojatno prirodni priraštaj bio i nešto manji od općega, računamo godišnje prosječno 0,8%). Prema tome, veći se dio porasta gradskog stanovništva može pripisati mehaničkom priljevu. Unatoč dosta jakom doseljavanju stranaca u hrvatske gradove (Zagreb, Pulu, Osijek, Karlovac itd.), predočena stopa rasta svjedoči o znatnoj migraciji domaćeg stanovništva iz sela u grad, posebice u prvom međuratnom desetljeću.

Budući da je u razdoblju 1880—1948 (nešto je šire od razmatranog razdoblja jer je prvi poslijeratni popis uslijedio tek 1948), broj gradskog stanovništva porastao od 403.981 na 981.399 (Sić, 1976:64), a kako se oko 60% porasta odnosi na imigraciju, to možemo procijeniti da se u tom razdoblju oko 350.000 osoba doselilo u hrvatske gradove, ili prosječno oko 5.150 stanovnika godišnje. Od toga dio je došao iz drugih zemalja, ali se bez sumnje glavnina novih građana doselila iz bližih pa i nešto udaljenijih ruralnih krajeva. Na to ukazuju i podaci iz predočene tablice; vidimo da "negradska" populacija brojčano raste ispod spomenute prosječne godišnje stope prirodnog priraštaja za Hrvatsku u cjelini, premda je u to vrijeme selo imalo općenito veću stopu prirodnog priraštaja. Očigledno je iz seoskih naselja bilo jako emigracijsko strujanje koje je završavalo u gradovima (ali dijelom i u inozemstvu).

O regionalnom podrijetlu doseljenika u gradove nemamo skupne podatke, ali nam primjer Zagreba može biti dobrim pokazateljem. Godine 1910. u Zagrebu je bilo popisano 74.703 stanovnika. Rođenih u Zagrebu bilo je 24.105 (32,27%), dok su brojčano najjačoj skupini pripadali žitelji rodnom iz hrvatsko-slavonskih županija i upravnih gradova i to 32.801 (43,9%) (od toga 26.986 /82,3%/ sa sela, a 5.815 iz gradova); njihovo regionalno podrijetlo (u županiju je uključen i pripadajući upravni grad) bilo je ovakvo (u %):

Županija	%
varaždinska	30,5
zagrebačka	27,1
ličko-krbavska	5,0
riječko-modruška	11,3
bjelovarsko-križevačka	10,6
požeška	4,5
virovitička	6,7
srijemska	4,3
UKUPNO	100,0

Prema: Szabo, 1984:102.

Zapažamo da je glavnina doseljenika iz bliže zagrebačke okolice (iz varaždinske županije, tj. iz Hrvatskog zagorja), ali je značajan i podatak da je iz "krških" županija, ličko-krbavske i riječko-modruške (zapravo iz ličko-goranskih sela), svaki šesti doseljenik među onima koji doseliše u Zagreb iz banske Hrvatske. U razdoblju 1921—1931. Zagreb je zabilježio znatan porast broja stanovnika, od 108.674 na 185.581; prirodni priraštaj iznosio je samo 6.122 osobe dok se doselilo 70.785 sta-

novnika (među građanima Zagreba bilo je 1931. u njemu rođenih samo 22,3%, a čak 27,3% podrijetlom iz Hrvatskog zagorja) (Peršić, 1940:36).

U razmatranom razdoblju bila je u okviru Hrvatske dosta jaka i sezonska migracija (cirkulacija).⁸ Ona u pravilu ima ishodište u siromašnijim agrarno prenaseljenim krajevima s prirodnom ili neznatnom robnom proizvodnjom, a odredište u razvijenim krajevima. Prema tome, kao i mnogi drugi oblici migracije, u osnovi je uvjetovana regionalnim razlikama u društveno-gospodarskom razvitku. Kako su ove razlike povijesna zbilja i na tlu Hrvatske, razumljivo je što je sezonska migracija (cirkulacija) vrlo star oblik (seljakove) prostorne pokretljivosti. Izvorno je vezana uz poljoprivredu (žetva i drugi poljoprivredni radovi nisu podudarni u svim krajevima, pa su sezonski poljoprivredni radnici "hodali za žetvom"), ali je s vremenom, zbog sveopće potrage za radom i zaradom, zahvatila i druge privredne grane (šumarstvo, građevinarstvo i sl.).

Potruga za poslom osobito je porasla nakon razvojačenja Krajine (1881. podvrgava se banskoj upravi); počinje sječa slavonskih šuma što je privuklo mnoge Ličane i Gorane. Poslodavci su i u poljoprivredi često zapošljavali sezonske radnike iz "pasivnih" krajeva (to se može povezati s raspadanjem kućnih zadruga, a do tada je bilo dosta radne snage i moba), jer su bili voljni raditi za manje nadnice od domaćih radnika (Kolar-Dimitrijević, 1985:46). I između dva svjetska rata "sezonci" su u velikom broju radili u Istočnoj Hrvatskoj, a dolaze uglavnom iz Hrvatskog zagorja, Međimurja te Dalmacije i Like (Horvat, V., 1942:20). Možemo procijeniti da je iz tih krajeva u sezonskoj potrazi za poslom svake godine (sezone) sudjelovalo oko 150.000 seljaka. Najvjerojatnije je dio te skupine nakon višegodišnjeg sezonskog rada iskoristio mogućnost stalnog naseljenja u "bogatim" krajevima.⁹

Uza sezonsku migraciju poljoprivrednika, neprestano je nazočna sezonska potraga za bilo kakvim poslom (posebice između dva svjetska rata); u proljeće se, mahom pješice i u skupinama, kretalo prema industrijskim i trgovačkim središtima (usp. Horvat, 1940:14).

⁸ Po mnogima odlazak iz mjesta stalnog boravka u mjesto rada i povratak (uz trajanje boravka u mjestu rada od nekoliko sati i dana do nekoliko mjeseci i godina) ne spada u migraciju (migracija je promjena stalnog stanovanja, reći će), već taj oblik prostorne pokretljivosti izdvajaju kao specifičan oblik kružnog kretanja (cirkulacija) stanovništva (usp. Oliveira-Roca, 1987). Klasične sheme ukrštaju uglavnom prostor i vrijeme (distanca i interval), dok novije unose više ekonomskih (razvojnih), socijalnih i političkih odrednica, što se odražava i u tipologiji prostorne pokretljivosti.

⁹ O utjecaju sezonske migracije (cirkulacije) na trajnu migraciju postoje različita mišljenja. Po jednima su one prvi korak prema definitivnom iseljenju iz sela, dok po drugima one zadržavaju ljude u selu, time što su izvor dodatne zarade seljaka. O tome V. Puljiz (1977:62) piše: "U početku sezonska vanjska zarada vjerojatno može uravnotežiti ekonomiju sela, ali ako emigracija duže potraje te ako se u mjestu gdje se odlazi otvore perspektive trajnijeg zapošljavanja i stalnog nastanjanja, sezonska se migracija pretvara u trajnu migraciju (...) s druge strane, ako sezonske zarade posluže za razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u samom selu, emigracija se može zaustaviti." Možemo samo dodati da je u našim razvojnim prilikama vrlo vjerojatno prva mogućnost bila mnogo češća od druge.

Još je jedan oblik privremene prostorne pokretljivosti utjecao na trajno prese-ljenje. To je pokućarenje ili putujuća trgovina. Najpoznatiji su pokućarci iz Dalma-cije (točnije iz zapadnog dijela Imotske krajine) i Gorskog kotara te jedna druga grana iz Hrvatskog zagorja (poseban oblik jer se nije išlo dalje od Posavine i Po-dravine). Mnogi od njih su se trajno naselili u krajevima u kojima su pokućarili i uglavnom se nastavili baviti sitnom trgovinom.¹⁰

U promatranom razdoblju učvrstio se još jedan oblik prostorne pokretljivosti stanovništva. To je dnevna migracija (cirkulacija) radnika-seljaka (između dva svjet-ska rata ona je ipak češće bila tjedna nego svakodnevna). Oko industrijskih gradova: Zagreba, Osijeka, Sušaka, Varaždina, Karlovca, Siska, Splita, Slavonskog Broda, Čakovca i dr. stvorila su se gravitacijska područja u kojima su tekle dnevne migracije (cirkulacije) seoske radne snage. M. Kolar-Dimitrijević (1985:46) o tome piše: "U želji da se što više približe svom radnom mjestu zapažena je u blizini tih industrijskih centara sve veća gustina stanovanja seoskog stanovništva i ta je gustina to veća što se više približavamo gradu." Zaposlenje u gradu očito je izazvalo odlazak iz uda-ljenijih i zabitnijih sela i preseljavanje u ona sela iz kojih je bilo moguće svakod-nevno odlaziti na posao u grad i vraćati se kući. No, valja imati na umu da je dnevna migracija (cirkulacija) bila uglavnom skupčana s dugotrajnim putovanjem i troškovima, pa je konačno preseljenje u mjesto rada (grad) bilo jedno od njenih stvarnih posljedica.

Razdoblje 1945—1981.

Nakon drugoga svjetskoga rata došlo je do krupnih političkih pa i administra-tivno-teritorijalnih promjena. Hrvatska postaje dio druge Jugoslavije. Razvojni pro-jekt nove državne tvorevine temeljen je na pretpostavci da socijalističko društvo treba postati razvijeno industrijsko društvo, a da poljoprivredu valja kolektivizirati što će omogućiti industrijaliziranu poljoprivrednu proizvodnju na društvenim go-spodarstvima (Puljiz, 1988:11). Polazeći od toga, ukupni poslijeratni razvitak zbivao se u znaku forsirane industrijalizacije (industrija kao "lokomotiva" razvoja). No, pokazalo se da se poljoprivreda nije ponašala kao konzistentan segment modela,

10 O pokućarcima iz Gorskog kotara piše V. Horvat (1942:29) sljedeće: "Odavna su Gorani napose od Broda na Kupi išli kućariti u Austriji i Mađarskoj (...) tako su pokućarili od jeseni do Uskrsa (...) tko ne dođe u Brodu na Kupi na procesiju na veliku subotu, onda se zna da je taj ili umro ili ostao negdje u svijetu, kupio si negdje nešto i osnovao si trgovinu (...) Delničani su isto odlazili u Mađarsku, pa su se mnogi naselili po hrvatskim selima dapače pootvarali svoje trgovine (...) ovi isti pokućarci otvaraju sitničarske i male trgovačke radnje baš na ovom istom području, na kojem su kao mladi pokućarili. Tako se može naći Gorane trgovce po okolici Sv. Ivan Zabno, Dugo Selo, Kašina, Ježevo, Križ, Posavski Bregi. U Moslavini nalazimo Turka i Klepaca iz Gerova. Trgovaca Štimaca i Janeša, koji potiču iz Čabra ima mnogo po Podravini, po Posavini do Broda, dapače do Babske i Novaka kraj Šida."

što je izazvalo teškoće u proizvodnji hrane te u ukupnom razvojnom životu sela (Defilippis, 1984:671). Takvu gospodarskom konceptu morao se prilagoditi i prostorni razmještaj njegove ljudske komponente.

Prema tome, navedeni koncept društveno-gospodarskog razvoja (to je većim dijelom bio rast, a manjim dijelom razvoj; usp. Županov, 1985:69—70), implicite je značio snažnu prostornu pokretljivost stanovništva.¹¹

Još su bili svježi tragovi prošlih zbivanja i seljenja pučanstva, kada je započeo novi, vrlo dinamičan, proces prostorne pokretljivosti na tlu Hrvatske. Nekoliko mjeseci nakon rata prihvaćen je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (23. kolovoza 1945), temeljem kojeg je do 1948 (do kada je trajalo organizirano seljenje) u Vojvodinu iz Hrvatske naseljeno 9.279 obitelji sa 52.863 člana, dok je u Hrvatskoj tzv. unutrašnjom kolonizacijom preseljeno 12.183 obitelji sa 61.617 članova (Stipetić, 1954:443,448). I ovaj je put ishodište organizirane (usmjerene) migracije bilo uglavnom u agrarno prenapućenim i siromašnim krajevima, a odredište u ravničarskim krajevima Istočne Hrvatske.¹² Iznimka je naseljavanje Međimuraca u Istru (točnije u Pazinštinu), što je posljedica specifičnih zbivanja. Naime, namjeravalo se demografski "osvježiti" naselja iz kojih je bilo najjače iseljavanje optanata u Italiju (npr. Motovun) (Blažević, 1967:374).

Međutim, glavni je migracijski tok u razdoblju 1945—1981. bio iz sela u grad. Njegova masovna i stihijska priroda prije svega rezultat je (uz odgovarajuću ideološku propagandu) nepovoljnog položaja seljaštva i zaostajanja sela u općem razvoju.¹³ Prvih godina poslije drugoga svjetskog rata značajno je bilo i seljenje na relaciji selo-selo. Stanovništvo je spontano odlazilo iz brdsko-planinskih područja u nizinska, iz manjih sela u veća, iz zabitih u naprednija.

No, postupno su slijedile promjene: snaži dnevna, tjedna i povremena migracija (cirkulacija), a konačna slabi. Potpunu deagrarizaciju potisnula je djelomična, a tamo gdje je to omogućila prometna mreža i bolja dostupnost centara rada, dnevna migracija (cirkulacija) postala je značajnija od konačne migracije.

Prije nego razmotrimo pojedine oblike migracije, valja nam razmotriti ritam opće prostorne pokretljivosti (tj. udio migrantskoga u ukupnom pučanstvu). Opća je teorijska postavka da je udio migrantskog stanovništva (doselili se u mjesto stal-

11 O unutarnjoj migraciji u bivšoj Jugoslaviji, a time i u Hrvatskoj, postoji razmjerno opsežna literatura. O tome konzultirati Nejašmić, I., Bibliografija..., 1989.

12 Većina doseljenika u Slavoniju bila je iz kotara Prelog, Ivanec, Varaždin, Čakovec, Novi Marof, Split, Šibenik, Sinj, Knin i Benkovac, a najviše su naseljavani u kotare Darda, Vukovar, Osijek, Vinkovci, Đakovo, Virovitica, Slatina, Grubišno Polje i Daruvar (Mihletić, 1952:27—28)

13 Kako je već rečeno u uvodnim napomenama gospodarski činitelji pripadaju među osnovne pokretače migracije. U nizu činitelja, nedvojbeno, važno mjesto pripada i negospodarskim činiteljima, objektivne i subjektivne prirode "...ali dominantan uticaj ekonomskih činilaca, kada se nastoji da se daju teorijska objašnjenja uzroka migracije, ne dolazi u pitanje" (Breznik, 1982:259).

nog boravka, za razliku od autohtonog koje od rođenja živi u istom naselju) u ukupnom stanovništvu nekog područja u pozitivnoj korelaciji s razinom njegova društveno-gospodarskog razvitka. Činjenica je da u patrijarhalnim, agrarnim društvima autohtono stanovništvo čini veliku većinu, a da se industrijalizacijom i urbanizacijom njihov udio smanjuje u korist migrantskog stanovništva. To se potvrđuje i u slučaju Hrvatske; podaci popisa stanovništva pokazuju sljedeće kretanje udjela migrantskog u ukupnom stanovništvu:

Godina	%
1948.	22,9*
1953.	36,6
1961.	38,8
1971.	43,4
1981.	43,8

* Podatak nije posve usporediv s ostalima zbog različite veličine najmanje teritorijalne jedinice

Pokazalo se također da postoji pozitivna veza između udjela migrantskog stanovništva i veličine naselja. To znači da su manja naselja (u našem slučaju u pravilu i slabije razvijena) manje privlačna za doseljenike. Podaci za 1961 (u kojoj je, kako smo vidjeli, bilo 38,8% migrantskog stanovništva) pokazuju u Hrvatskoj ovakav udio migrantskog stanovništva u odnosu na veličinu naselja (odabrane kategorije):

Broj stanovnika u naselju	Udio (%) migrantskog
do 99	32,5
200—299	29,4
500—599	27,2
1.000—1.199	27,4
2.000—2.999	36,1
5.000—9.999	55,7
20.000—29.999	63,3
100.000 i više	64,1

Prema: Migracije stanovništva Jugoslavije, 1971:258—259 (modificirano).

Od ukupnog broja migrantskog pučanstva u Hrvatskoj 1981 (2,017.696) polovina se odnosi na one koji su se preselili iz jedne općine u drugu. Pogledajmo:

Doselili u naselje stalnog boravka	%
— drugog mjesta iste općine	29,9
— druge općine u Hrvatskoj	49,4
— druge republike	18,3
— inozemstva	1,2
— nepoznato	1,2

Izvor: Dokumentacija 508, 1987:11

Pređeni podaci pokazuju da u Hrvatskoj ne djeluje u cijelosti zakonitost po kojoj je "stopa migracije između dvije točke inverzna udaljenosti tih točaka" (Ravenstein). Naime, lokalna migracija zaostaje za međuopćinskom. To je posljedica nerazvijene urbane mreže, posebice slabe razvijenosti lokalnih središta koja nisu mogla apsorbirati deruralizirano okolno stanovništvo. Da su općinska središta imala jaču funkciju rada zadržala bi većinu migranata bez obzira na magičnu privlačnost velikih gradova. Imajući na umu da su mnoge susjedne općine više-manje sličnih značajki (nedovoljno razvijene sa slabim općinskim središtem), realno je pretpostaviti da se većina međuopćinskih migranata selila na veće udaljenosti, pretežno u veća urbana središta u "matičnoj" ili drugoj makroregiji.

Razmatranje pojedinih oblika prostorne pokretljivosti započet ćemo s konačnom (trajnom) migracijom koja, kako znamo, implicira promjenu mjesta stalnog boravka, pa stoga ima najznačajnije društvene, demografske i prostorno-razvojne posljedice.

Analize temeljene na popisnim podacima pokazuju da je Hrvatska u razmatranom razdoblju (računamo od 1948) imala pozitivnu bilancu s drugim republikama bivše Jugoslavije.¹⁴ To je "zakonita" pojava s obzirom na relativni stupanj razvijenosti Hrvatske u okviru bivše države. Za razdoblje 1948—1981. ukupna pozitivna bilanca iznosi 151.800 osoba. Godišnji je prosjek "međurepubličke" bilance iz jednog u drugo međupopisno razdoblje rastao, da bi u posljednjem gotovo stagnirao:

Razdoblje	Godišnji prosjek (osoba)
1948—1953.	+500
1953—1961.	+2100
1961—1971.	+6400
1971—1981.	+6850

Prema: Breznik, D., 1975:171. Stevanović, R.; Breznik, D., 1986:579.

14 Danas kada je Hrvatska neovisna država, migracija s drugim državama — bivšim jugoslavenskim republikama — pripada tzv. vanjskoj migraciji. Razlog stavljanja "međurepubličke" migracije u kontekst unutarnje migracije nije formalan (u razmatranom razdoblju odvijala se u okviru jedne države, SFRJ), već sadržajan, jer je imala osjetnog odraza na populacijski pa i društveno-gospodarski razvitak

Ovaj je oblik prostorne pokretljivosti očigledno utjecao na brojčani porast ukupne populacije u Hrvatskoj. Međutim, nameće se pitanje je li pridonio i koliko i prostorno diferencijalnom populacijskom razvoju? U traženju odgovora mogu nam poslužiti i ovi parcijalni pokazatelji. U razdoblju 1971—1981. od ukupnog broja iseljenih osoba iz Hrvatske u druge krajeve bivše SFRJ (73.076 osoba) bilo je 39,5% Srba (Žuljić, 1989:128). U većini slučajeva ishodište te migracijske struje vjerojatno je bilo u onim ruralnim krajevima u kojima je jača koncentracija srpskog stanovništva (teško je vjerovati da su se na iseljavanje u većem broju odlučivali Srbi iz razvijenih urbanih sredina). Takvi su Banija, Kordun, Lika, kninski kraj i dr. Jasno da je i zbog toga u tim područjima dolazilo do smanjenja broja stanovnika, ali je isto tako došao do izražaja i odgođeni (dugoročni) efekt ranijeg iseljavanja (agrarna kolonizacija iz Hrvatske u Vojvodinu glavno je ishodište imala upravo u spomenutim krajevima, usp. Maticka, 1990.77).

S druge strane ulazni "međurepublički" migracijski tok usmjeren je uglavnom prema urbanim središtima razvijenih područja. Za ilustraciju navedenog, u nedostatku sveobuhvatnijih podataka, može poslužiti doseljavanje u "Gradsku zajednicu općina Zagreb" (dakle, šire gradsko područje). U razdoblju 1976—1981. Zagreb je primio 30% ukupnog broja doseljenika iz Bosne i Hercegovine (iz koje je i inače najveći broj doseljenika), svakog trećeg doseljenika s Kosova, svakog četvrtog iz Makedonije itd. (Popis 1981, dokumentacija, tabl. 1.2.15). Sudeći prema primjeru Zagreba, možemo reći da su i ostala velika urbana središta privukla glavninu takvih doseljenika.

Prema tome, možemo ustvrditi da je u razmatranom razdoblju "međurepublička" migracija pridonijela prostornom preraspmještanju pučanstva Hrvatske, tj. depopulaciji nerazvijenih krajeva i koncentraciji stanovništva u razvijena područja i njihova urbana središta.

Vidjeli smo da je među migrantskim stanovništvom u Hrvatskoj polovina međuopćinskih, a vrlo vjerojatno je dobar dio tog kontingenta promijenio ne samo općinu već i regiju stalnog stanovanja (međuregionalna migracija). Nažalost, za razmatrano razdoblje ne raspoložemo podacima o doseljavanju i iseljavanju na razini općina, pa tako nije moguće ni izračunati međuopćinske migracijske bilance (tek u novije vrijeme prati se i statistički obrađuje svaka promjena mjesta stalnog boravka). Najmanja prostorna jedinica za koju postoje podaci o doseljavanju i ise-

Hrvatske. Prema tome, šteta bi bila zaobići taj oblik konačne migracije (ne može se razmatrati niti u sklopu "klasične" vanjske migracije), da bi tek udovoljili strogoj pojmovnoj raščlambi. Uvjetno i kompromisno rješenje može biti — "međurepublička" migracija.

ljavanju jesu tzv. demografski rajoni i to tek od popisa 1971.¹⁵ Rezultati tog popisa pokazuju da su u međuregionalnoj migraciji hrvatske regije ("rajoni" I. stupnja) zabilježile sljedeću bilancu (ukupnu, dakle bez obzira na vrijeme preseljenja):

Regija ("rajon" I. stupnja)	Međuregionalna migracijska bilanca
jugoistočna Slavonija	+4.368
sjeveroistočna Slavonija	+59.851
podravska Slavonija	-23.336
posavska Slavonija	-13.203
Bilogora	-12.909
Međimurje i varaždinski kraj	-27.221
Hrvatsko zagorje	-74.800
Gornja Posavina	+2.674
Zagreb	+212.634
Pokuplje i Banija	-29.793
Gorski kotar i Lika	-67.017
Hrvatsko primorje	+34.924
Istra	-1.572
Dalmatinska zagora*	-57.380
sjeverna Dalmacija	-10.700
južna Dalmacija	+20.973

* Obuhvaća i općine Obrovac i Benkovac te sjeverozapad općine Šibenik.
Izvor: *Popis 1971, Dokumentacija SZS* (bez broja)

Proizlazi da od šesnaest "rajona" I. stupnja šest ima pozitivnu međuregionalnu migracijsku bilancu, a deset negativnu. Zapažamo da izrazitiju pozitivnu bilancu imaju one regije u kojima je jako urbano središte, npr. sjeveroistočna Slavonija (Osijek), Zagreb, Hrvatsko primorje (Rijeka) i južna Dalmacija (Split). S druge strane najjači gubitak populacije u međuregionalnoj migraciji zabilježile su one regije koje obilježava nerazvijena urbana mreža i nedostatak jačeg centra: Hrvatsko zagorje, Gorski kotar i Lika, Dalmatinska zagora, podravska Slavonija itd.

¹⁵ Za potrebe demografske statistike cijela je bivša Jugoslavija bila podijeljena na (geografski ne sasvim utemeljenih) 79 "rajona" prvoga stupnja te 20 "rajona" drugoga stupnja, a u sklopu toga Hrvatska na 16 "rajona" prvoga i 4 drugoga stupnja (prema Šema stalnih rajona ..., 1963). U slučaju analize migracijske bilance postoji jedno ograničenje. Naime, za "rajone" I. stupnja nema podataka po međupopisnim razdobljima, pa se ne može izračunati bilanca za razdoblje 1948—1971 (1981). No, budući da je tek nakon drugoga svjetskog rata promjena mjesta stalnog boravka postala masovnija, to i ukupna bilanca, koliko-toliko, vjerno odražava međuregionalne migracijske tokove u razmatranom razdoblju.

Podrobnijim razmatranjem statističke građe iz spomenutog izvora moguće je spoznati kakvu migracijsku bilancu imaju pojedine regije ("rajoni I. stupnja) međusobno. Dolazimo do vrlo znakovitih pokazatelja. Primjerice, Dalmatinska zagora ima bilančnu "pasivu" sa svim ostalim regijama, a najveću sa susjednom južnom Dalmacijom (posljedica privlačne snage Splita). Lika i Gorski kotar bilježe također "pasivu" sa svim regijama osim Dalmatinske zagore, s kojom imaju laganu "aktivu". Najveći bilančni manjak ličko-goranska regija ima sa zagrebačkom, što ujedno govori o osnovnom emigracijskom pravcu iz te izrazito depopulacijske regije. Nadalje, pokazuje se da Zagreb, uz to što je najjači imigracijski "rajon" I. stupnja, ima pozitivnu bilancu sa svim regijama, a najveću sa susjednim Hrvatskim zagorjem. Hrvatsko primorje (zahvaljujući Rijeci) ima pozitivnu bilancu sa svim "rajonima" osim sa Zagrebom, a najbrojniju "aktivu" sa susjednim Gorskim kotarom i Likom. Južna Dalmacija ima negativnu bilancu samo sa Zagrebom i Hrvatskim primorjem, a najveću "aktivu" bilježi s Dalmatinskom zagorom.

Navedene bilance jasno pokazuju da je došlo do "prelijevanja" stanovništva iz slabije razvijenih u razvijenija područja s većim urbanim središtima. Očigledno je međuregionalna migracija odigrala važnu ulogu u preraszmeđu stanovišta u Hrvatskoj i pridonijela (uz "međurepubličku" i vanjsku) demografskom pražnjenju čitavih regija pa i jedne makroregije (Gorska Hrvatska).¹⁶

Nije potrebno isticati da su pojedini dijelovi navedenih regija ("rajon" I. stupnja) izrazito emigracijski i depopulacijski. Pravi primjer jest otočno područje koje je (uz brdsko-planinske krajeve) populacijski najslabije područje Hrvatske (usp. Nejašmić, 1991). Analiza na razini općina daje još jasniju prostornu sliku emigracije u Hrvatskoj. U razdoblju 1961—1971. negativni migracijski saldo imalo je 77 općina (od ukupno 103; 12 zagrebačkih uzeto je kao jedna općina), a 1971—1981. njih 75; pokazalo se da izrazita emigracijska obilježja nemaju samo područja tradicionalne emigracije, već i veliki broj općina koje su još donedavno funkcionirale kao imigracijska područja Hrvatske (Lajić, Šterc, 1990:21).

Podaci demografske statistike pokazuju, slično kao i kod "međurepubličke" migracije, da s vremenom razmjerno slabi konačna unutarnja migracija (u sklopu nje i međuregionalna, a vidjet ćemo da je tako i kod svih ostalih oblika konačne migracije).

16 "Drastičan je primjer Like" piše S. Žuljić (1982:63) i nastavlja: "Na Liku otpada 9,8% ukupne površine SR Hrvatske; nakon prve faze redukcije stanovništva na tom području je 1931. godine još živjelo 4,8% ukupnog stanovništva Hrvatske (računamo s današnjim teritorijalnim prostiranjem Hrvatske, op. autorova), a do 1981. godine se taj udio smanjio na svega 1,95%, s tim da je dalja redukcija relativnog značenja gotovo neizbježna realnost."

Pogledajmo:

Migrantsko stanovništvo (selili u okviru Hrvatske)				
1961.	1971.	1981.	indeks	
			1971/61.	1981/71.
1,335.507	1,548.953	1,600.230	114,3	103,3

Izvor: Popis 1961, knjiga XII; 1971. knjiga IX; 1981. Dokumentacija 508, 1987.

Prema tome, kontingent migrantskog stanovništva bilježi nešto slabiji porast nego ukupna populacija (za ukupnu, indeks 1981/71. iznosi 104,0), a zapažamo osjetno smanjenje tempa rasta prema prethodnom međupopisnom razdoblju. Tu se, očito, radi o usklađenosti stupnja razvitka i migracijske tranzicije (o tome nešto kasnije).

U analizi unutarnje migracije prema tipu naselja ishodišta i odredišta glavnu pozornost valja dati migraciji stanovništva selo-grad. Istaknuli smo već da je to dominantan tok unutarnje migracije i ukratko ukazali na činioce koji su tom obliku prostorne pokretljivosti dali obilježja masovnosti i stihijnosti.

Ukratko: migracija selo-grad posljedica je, prije svega, osjetnih razlika u demografskoj i općoj društvenoj strukturi sela i grada. Razvijajući uslužne i društvene djelatnosti višeg ranga, poglavito jačajući funkciju rada, gradovi postaju odredišta intenzivne prostorne pokretljivosti (seoskog) stanovništva. U gradove se preseľjavaju pretežno stanovnici manjih naselja, onih u kojima nema mogućnosti zapošľavanja viška poljoprivrednog stanovništva. Velika većina seoskih naselja u Hrvatskoj imala je upravo takvo obilježje.

Deagrarizacija bijaše vrlo dinamična. U nedostatku preciznih podataka, ali temeljem dostupnih statističkih izvora i stručne literature, procjenjujemo da je u razdoblju 1948—1981. poljoprivredu u Hrvatskoj napustilo otprilike 1,900.000 osoba. Mnogi među njima usmjerili su se prema gradu. Općenito je mišljenje da je preseljavanje u grad prešlo željene granice i pretvorilo se u pojavu "bijega sa sela". Pogledajmo činjenice!

Računa se da je od 1949. do 1960. poljoprivredna gospodarstva napustilo oko 375.000 osoba (Marković, 1974:39). Uvažavajući činjenicu da dio nije napustio selo, kao i da se stanovit broj odnosi na stanovnike tzv. mješovitih naselja, možemo ocijeniti da je u razdoblju 1948—1960. oko 270.000 osoba napustilo seoska naselja. Analiza neto migracijskog salda seoskih naselja za razdoblje 1961—1981. pokazuje da je nastavljena, pa i pojačana, deruralizacija iz prethodnog razdoblja. Utvrđeno je da je u razdoblju 1961—1981. seoska naselja u Hrvatskoj napustilo oko pol milijuna ljudi više nego što se u njih doselilo ; riječ je o neto negativnom migracijskom saldu koji je u razdoblju 1961—1971. iznosio 292.792 osobe, a u razdoblju 1971—1981. točno 201.779, dakle osjetno manje (Nejašmić, 1988:316).

Da bi kvantificirali ukupni ruralni egzodus potrebno je neto migracijskom saldu dodati hipotetički broj (egzaktnih podataka nema) doseljenika iz mješovitih i gradskih naselja. Procjenjujemo ga na oko 70.000 (40.000 u razdoblju 1961—1971. i 30.000 u razdoblju 1971—1981).¹⁷ Zaključujemo da je ukupna emigracija iz hrvatskog rurisa u razdoblju 1961—1981. oko 570.000 ili 27,1% ukupnog broja seoskog stanovništva iz 1961. Pribrajanjem aproksimativnog broja od 270.000 iseljenih u razdoblju 1948—1960. dolazimo do podatka da je ruralni egzodus u Hrvatskoj u razdoblju 1948—1981. iznosio oko 840.000 osoba, ili prosječno godišnje 25.000, a to je ravno populacijskoj masi osrednjeg grada (primjerice Bjelovara 1981). Glavnina (računamo oko 600.000) odabrala je "put koji vodi u grad", dok su se ostali uputili izvan granica Hrvatske (najčešće izvan granica bivše Jugoslavije).

Predočena dinamika ruralnog egzodusa (može se reći migracije selo-grad) potvrđuje, na stanoviti način, i u slučaju Hrvatske hipotezu o tranziciji prostorne pokretljivosti (usp. Zelinski, 1971:233). Razdoblje koje W. Zelinski naziva "predmoderno tradicionalno društvo" (I. faza) obilježava ograničeni stupanj gotovo svih oblika prostornog kretanja. U našem slučaju, to se odnosi na definitivno iseljavanje koje, kako smo vidjeli, sve do poslije drugoga svjetskog rata nije uzelo većeg maha. Poslije rata slijedi faza (II) "ranog tranzicijskog društva" u kojoj se zbiva masovna migracija selo-grad, u našem slučaju to je razdoblje do godine 1971. U fazi (III) "kasnog tranzicijskog društva" smanjuje se ruralni egzodus (migracija selo-grad), a jačaju oblici prostorne pokretljivosti koji ne impliciraju promjenu mjesta stalnog stanovanja. Možemo reći da je Hrvatska u "kasnoj tranzicijskoj etapi" prostorne mobilnosti koja i odgovara njenoj općoj razvojnoj etapi "kasne industrijalizacije". U fazi (IV) "razvijenog društva" očekivati je daljnje relativno i apsolutno smanjenje migracije selo-grad uz jačanje inverznih tokova te posebice dnevnog migriranja (cirkulacije).¹⁸

Mnoge su posljedice takve emigracije iz sela u grad, ali ćemo zbog ograničenog prostora upozoriti samo na neke. Ogljedaju se, prije svega, u divergentnom kretanju broja stanovnika urbanih i ostalih naselja. Dok je u razdoblju 1948—1981. ukupna populacija Hrvatske porasla 21%, dotle su općinska središta zabilježila porast 126%, a sva ostala naselja pad broja stanovnika 14% (Friganović, 1980—81:7). U posljednja dva međupopisna razdoblja (1961—1981) urbano stanovništvo brojčano je poraslo 59,3%, stanovništvo mješovitih naselja 7,7%, dok su seoska naselja zabilježila pad broja stanovnika 20% što je u izravnoj vezi s emigracijom (naime, prirodni

17 Procjenu temeljimo na podatku da su se u Hrvatskoj u razdoblju 1961—1970. iz grada u selo preselile 23.443 osobe (Breznik, 1975:172) i na pretpostavci da je u međupopisnom razdoblju 1971—1981. nešto oslabio taj tok, te na podatku da je prosječna godišnja migracija mješovito naselje-selo u razdoblju 1968—1971. iznosila 1.492 osobe (Vogelnik, 1975—76:89).

18 Sličnu dinamiku migracije iz sela u grad pokazuju i podaci jednoga terenskog istraživanja provedenog 1985: vrijeme prvog preseljenja anketiranih zaposlenih osoba koje su se doselile iz sela u grad bilo je ovakvo: do 1960. 43,4%, 1961—1970. 31,8%, 1971—1980. 21,3% te 1981—1985. 3,5% (Oliveira-Roca, 1990:60).

priraštaj seoske populacije bio je pozitivan u tom razdoblju i iznosio je 72.733 osobe) (Nejašmić, 1988:315). Da je (i)migracija osnovni izvor porasta gradskog stanovništva, tj. da je mnogo jača od prirodnog priraštaja gradskog stanovništva, pokazuje podatak po kojemu se 61,9% ukupnog porasta stanovništva hrvatskih gradova odnosi na doseljavanje (Nejašmić, 1988a:48).

Predočeni podaci pokazuju da je migracija iz sela u grad bila širokih razmjera. Uz nepovoljne posljedice prekomjerne koncentracije stanovništva, na jednoj strani, i pražnjenja seoskih područja na drugoj, važnu je ulogu imala i u pogoršanju starosne strukture i ostalih struktura seoskog stanovništva. Sama činjenica da iz sela u grad odlaze mlađi (51,7% ukupnog migrantskog stanovništva 1981. bilo je u vrijeme preseljenja u dobi 16 do 29 godina; Popis 1981, tab. 057) i obrazovaniji (usp. Oliveira-Roca, 1990:58) utječe na povećanje razlika između sela i grada. Konačnim odlaskom dijela najvitalnijeg stanovništva selo gubi i mogućnosti smanjenja razlika prema urbanim područjima. Naime, sela postaju prebivalištima sve starijeg i pretežito poljoprivrednog pučanstva, koje teško može biti nositeljem povoljnijih strukturnih i razvojnih promjena.¹⁹

Prema kriteriju "tip naselja" ostali značajniji oblici konačne migracije u Hrvatskoj jesu grad-selo i selo-selo. Migracija iz grada u selo slaba je kompenzacija vrlo jakog toka selo-grad. Vidjeli smo (bilješka 17) da su u razdoblju 1961—1970. iz grada u selo prešle 23.443 osobe, a to je manje od 10% suprotnog toka. Nije poznata teritorijalna distribucija migracije grad-selo, ali možemo pretpostaviti da je u većini slučajeva određite bilo u blizini urbanih središta, vjerojatno u selima gdje se osjeća urbani utjecaj.

Podaci pokazuju da je migracija selo-selo dosta značajna. Ukupno se od 1961. do 1970. iz sela u selo u Hrvatskoj preselilo 138.129 osoba (na godinu prosječno 13.813 osoba) s tendencijom porasta iz godine u godinu (11.146 u 1961. do 19.727 u 1970) (Breznik, 1975:173); to je u skladu s visokim stupnjem opće mobilnosti u tome razdoblju. Prema nekim istraživanjima, međuseoska migracija u polovini slučajeva tekla je na lokalnoj (unutaropćinskoj) razini (Oliveira-Roca, 1990:55). Tu je riječ o radnoj snazi, a za ukupno seosko stanovništvo možemo pretpostaviti da se u još većoj mjeri preseljava između sela i sela na lokalnoj razini (ženidbeno-udajna migracija).

Industrijalizacija i urbanizacija "destimulirale" su migraciju selo-selo; grad je preuzeo dio potencijalnih preseljenika iz agrarne prenapučenih krajeva u tradicionalno "bogate" agrarne krajeve (vidjeli smo da je takva velika seoba bila u sklopu agrarne kolonizacije). Realno je pretpostaviti da u migraciji selo-selo mala i zabitija naselja gube stanovništvo u korist većih i razvijenijih.

¹⁹ Po M. Friganoviću (1982—83:36) selo je prestalo biti demografskim inkubatorom; ishodište koje je hranilo gradsku populacijsku stopu rasta gotovo je presahnulo i na rubu je biodinamičke reprodukcije. Isti autor na drugom mjestu piše (1975:43) da uz to što depopulacijski krajevi bilježe deficit mladih, za rad i populacijsku reprodukciju sposobnih generacija, "...znatna područja poprimaju gotovo bi se moglo reći — neka obilježja rezervata".

Razmotrili smo značajnije oblike konačne migracije, a na sljedećim stranicama ukratko ćemo obraditi najvažnije oblike privremene ("nekonačne") prostorne pokretljivosti radne snage: sezonsku, dnevnu (tjednu) migraciju (cirkulaciju) radnika na teritoriju Hrvatske.

Sezonska migracija, kako smo vidjeli, bila je u tradicionalnom agrarnom društvu najznačajniji oblik privremene migracije, način da seljaštvo sezonskim radom u poljoprivredi ili u drugim djelatnostima dođe do nužne dopunske zarade. Taj oblik migracije nastavljen je i nakon drugoga svjetskog rata, ali je jačanjem konačne migracije (selo-grad) gubio nekadašnju važnost.

Šezdesetih godina u Hrvatskoj je u sezonskom radu godišnje sudjelovalo oko 100.000 poljoprivrednika (procjenu temeljimo na podatku o 13% sezonskih radnika među poljoprivrednicima, prema Marković, 1974:66). Neprekidna ishodišta sezonske radne snage uglavnom su krajevi koje obilježava latentna nezaposlenost u poljoprivredi (tradicionalno "pasivni" krajevi). Poznavajući prilike u našem selu možemo ocijeniti da je u znatnom broju slučajeva "sezonsko zapošljavanje izvan rodnog sela" prethodilo konačnom preseljenju.

Prije smo ustvrdili da u skladu s razvojnom fazom "kasnog tranzicijskog društva" jača ona migracija koja ne uključuje konačno preseljenje. To jasno potvrđuju i popisni podaci po kojima je broj stanovnika Hrvatske koji rade izvan mjesta stalnog boravka (nisu uračunati vanjski migranti), a dnevno, tjedno ili rjeđe se vraćaju kućama, bio ovakav:

1961.	1971.	1981.	indeks	
			1971/61.	1981/71.
218.156	317.169	621.271	145,4	195,9

Izvor: Rezultati popisa 1961, 1971. i 1981.

Unatoč tome što je, zbog razlike u definiciji "stalnog stanovništva",²⁰ broj radnika-migranata 1961. i 1971. godine manji od onoga koji bi bio po definiciji iz 1981. (ocjenjujemo za oko 10%), veliki porast broja radnika-migranata u razmatranom razdoblju više je nego očigledan.

20 Razlike u definiciji stalnog stanovništva objašnjava sljedeća metodološka napomena službene statistike (Dokumentacija 564, 1985:IV): "Stalno stanovništvo nekog naselja (općine) čine sve osobe koje su u popisu izjavile da u tom mjestu stalno stanuju, tj. imaju prebivalište, bez obzira na to da li su se u kritičnom momentu popisa nalazile u tom mjestu ili su bile odsutne (...) U popisu 1961. i 1971. mjesto u kojem je osoba zaposlena bilo je istovremeno i mjesto stalnog stanovanja, osim u slučaju kada se zaposlena osoba svakodnevno vraćala u mjesto gdje živi domaćinstvo." Kao posljedica toga, u 1981. broj je stanovnika emigracijskih područja iskazan većim nego što bi bio po kriteriju iz godine 1971, a u imigracijskim manji.

Prema učestalosti vraćanja u mjesto stalnog boravka migraciju (cirkulaciju) radnika možemo razvrstati u dnevnu, tjednu i povremenu. Značenje pojedinog podtipa pokazuje podatak da se od ukupnog broja radnika-migranata na dnevne odnosi 88,4%, a ostalo na tjedne i povremene (Dokumentacija 501, 1982:122). Zbog toga ćemo daljnju pozornost obratiti dnevnoj pokretljivosti radne snage.

Njezini su uzroci mnogi i međusobno isprepleteni. Inicijalne uzroke dnevne migracije (cirkulacije) valja tražiti u činjenici da je transfer poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti bio osjetno veći nego iseljavanje iz sela. Vidjeli smo da je u Hrvatskoj, od 1948. do 1981. poljoprivredu napustilo oko 1,900.000 osoba, a da se u isto vrijeme iz sela (nisu uračunata "mješovita" naselja) iselilo oko 840.000 osoba (od čega se oko 70% naselilo u hrvatske gradove). Taj je raskorak posljedica koliko urbane krize, jer komunalna i socijalna infrastruktura nije mogla pratiti populacijsku eksploziju, toliko i niskog dohotka kao posljedice radnointenzivne industrijalizacije i niske produktivnosti. Za radnu snagu sa sela, koja je uglavnom imala niže kvalifikacije, život u gradu nije nudio očekivane blagodati. Zbog toga mnogi seljaci koji se zapošljavaju u nepoljoprivrednim djelatnostima ne napuštaju poljoprivredna gospodarstva.²¹ Uz to, modernizacija i razvoj prometne infrastrukture, kao i tendencija disperzije središta rada, približili su mjesto rada i stanovanja te tako omogućili dnevno migriranje (komutiranje, penduliranje) bez većih individualnih i društvenih troškova, uz smanjeni napor i izgubljeno vrijeme.

U Hrvatskoj je, prema podacima Popisa 1981, dostignut visoki stupanj dnevne mobilnosti; 44,7% zaposlenih radilo je izvan mjesta stanovanja i svakodnevno se vraćalo kući (Dokumentacija 501, 1982:122). Pojava je osobito intenzivna u ruralnim dijelovima unutar gravitacijskih područja najvećih urbanih središta (usp. Demografski faktori razvoja..., 1990:94—118). Prema tome, i na primjeru Hrvatske potvrđuje se opća postavka da intenzitet dnevne migracije (cirkulacije) jača s društveno-gospodarskim razvojem "...ali valja napomenuti da prostorni obuhvat i intenzitet migracija ovise o tri faktora: jačini centara rada, o geografskim i socio-ekonomskim obilježjima okolica, te o mogućnostima prostorne pokretljivosti (Vresk, 1986:19). Hoće li prevladati pozitivni ili negativni učinci ovisi, prije svega, o stupnju razvijenosti regija u kojima se dnevna migracija intenzivnije javlja. U krajevima gdje nije dovoljno razvijena hijerarhijska mreža centralnih naselja i u kojima je, ne samo geografska već i socijalna udaljenost između centara rada i mjesta stalnog boravka velika, izostaju pozitivni učinci dnevne migracije (cirkulacije). Prema svemu sudeći, ovaj oblik prostorne pokretljivosti stanovništva može usporiti preseljavanje u veće gradove.

21 V. Puljiz navodi (1986:350) da je stvoreno mješovito domaćinstvo kao "specifični ruralno-urbani amalgam" i da danas dominira u našem selu; udio mješovitih domaćinstava u ukupnom broju domaćinstava koje imaju zemljišni posjed iznosi oko 3/4, a očita je tendencija njihova širenja. Nema sumnje, ističe autor, da su mješovita domaćinstva spriječila masovnu depopulaciju sela.

Zaključne naznake

Zaključiti je da se od 1880. do 1981. na tlu Hrvatske zbivala razmjerno jaka migracija stanovništva, definitivna i privremena (sa svim oblicima). Uz to, mijenjao se i dominantan oblik prostorne pokretljivosti, dakle, povijesna dimenzija migracije došla je do punog izražaja. To je ujedno značilo i različit (povratni) utjecaj migracije na populacijska i opća društveno-gospodaraska zbivanja i procese.

Ustvrdili smo da je u razdoblju 1880—1945. dominirala konačna migracija koja je ishodište uglavnom imala u nerazvijenim, agrarno prenapučenim krajevima (selima), a odredište u ravničarskim krajevima Istočne Hrvatske te u trgovačkim i industrijskim središtima. Navedeni oblik unutarnje migracije osjetno je utjecao na prostorno diferenciranje populacijskoga i općeg razvoja Hrvatske.

U razdoblju 1945—1981. osjetno je pojačana prostorna pokretljivost stanovništva, a glavnu je ulogu imala konačna migracija selo-grad. Ona je značajno pridonijela diferenciranom (a često i divergentnim) prostorno-demografskim procesima. Na to ukazuju i krupne fizionomske (pejzažne) promjene. Konačna je migracija, najkraće rečeno, utjecala na homogenizaciju demografske i društvene strukture ishodišnih područja (mahom ruralnih) i heterogenizaciju odredišnih područja (uglavnom urbanih).

Na kraju, sudeći po nekim općim pokazateljima, valja ustvrditi kako je "klinička slika" većine emigracijsko-depopulacijskih područja Hrvatske takva da je djelomično transponiranje dnevne i tjedne migracije (cirkulacije) u konačnu (selo-grad) još uvijek realno (nije samo potencijalni efekt). U tom slučaju dolaze do punog izražaja sve one društvene i demografske konzekvencije što ih implicira konačna migracija.

* * *

LITERATURA

- BIČANIĆ, Rudolf (1940). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb: Gospodarska sloga.
- BIČANIĆ, Rudolf (1974—75). "Ekonomska podloga događaja 1903. g. u Hrvatskoj", *Historijski zbornik*, Zagreb, god. 27—28, str. 49—72.
- BLAŽEVIĆ, Ivan (1967). "Prilog poznavanju mlađe emigracije stanovništva", *Istarski mozaik*, Pula, br. 6, str. 371—376.
- BREZNIK, Dušan (1975). "Unutrašnje migracije", *Jugoslovenski pregled*, Beograd, br. 5, str. 169—176.
- BREZNIK, Dušan (1982). "Razvitak stanovništva, njegov razmeštaj i planiranje", *Ekonomski revija*, Ljubljana, br. 3—4, str. 255—262.

- CRKVENČIĆ, Ivan (1962). "Primjeri kvantitativnog utvrđivanja migracija stanovnika Hrvatske za posljednjih sto godina", u: *Zbornik VI kongresa geografa*, Ljubljana, Savez Geografskih društava FNRJ, str. 333—343.
- DEFILIPPIS, Josip (1984). "Neke tendencije i dileme razvoja dalmatinskog sela", *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, br. 10, str. 671—676.
- Demografski faktori razvoja Hrvatske* (1990), studija projekta "Znanstvene osnove dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske", Zagreb: IDIS (i drugi.)
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1975). "Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj", *Revija za sociologiju*, Zagreb, br. 1—2, str. 32—49.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1980—81). "Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948—1981)", *Radovi* (Geografski zavod PMF-a), Zagreb, br. 15—16, str. 3—11.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1982—83). "Teorijski okvir i empirijski pristup demogeografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971—1981.", *Radovi* (Geografski odjel /zavod/ PMF-a), Zagreb, br. 17—18, str. 21—38.
- GELO, Jakov (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus.
- HORVAT, Viktor (1940). "Migracije Hrvata", *Liječnički vjesnik*, Zagreb, br. 11, str. 565—571.
- HORVAT, Viktor (1942). *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata — posljedica dinamike društvenih procesa*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara u Zagrebu.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira (1985). "Poljoprivredno radništvo i radnici-seljaci na području Savske banovine od 1929. do 1939. godine", *Časopis suvremenu povijest*, Zagreb, br. 3, str. 31—58.
- LAJIĆ, Ivan; ŠTERC, Stjepan (1990). "Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971—1981", *Sociologija sela*, Zagreb, br. 107—108., str. 19—31.
- LIVADA, Svetozar (1970). "Osnovne strukture i pokretljivost seoskog i poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji", *Sociologija sela*, Zagreb, br. 29—30, str. 76—91.
- MARKOVIĆ, Petar (1974). *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a (Biblioteka sociologije sela, knj. 4).
- MATICKA, Marijan (1990). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945—1948*. Zagreb: Školska knjiga — Stvarnost.
- Migracije stanovništva Jugoslavije* (grupa autora)(1971). Beograd:Institut društvenih nauka.
- MIHLETIĆ, Ante (1952). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatsko.*, Zagreb, Ekonomski institut Privrednog savjeta vlade NRH (32 str., umnoženo).

- MILOŠEVIĆ, Slobodan (1981). *Izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije od 1941—1945. godine*. Beograd: Institut za suvremenu istoriju — Narodna knjiga.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1988). "Migracijski saldo stanovništva seoskih naselja SR Hrvatske 1961—1981", *Migracijske teme*, Zagreb, br. 3, str. 311—330.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1988a). "Uloga i značajke preseljavanja u suvremenom populacijskom razvoju gradova SR Hrvatske", *Geografski glasnik*, Zagreb, br. 50, str. 45—54.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1989). *Bibliografija radova o unutrašnjoj migraciji stanovništva Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju (1945—1986)*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1991). "Depopulacija istočnojadranskih otoka i izumiranje kao moguća demografska perspektiva", *Migracijske teme*, br. 7, str. 77—99.
- OLIVEIRA-ROCA, Maria (1987). *Cirkulacija radne snage*. Zagreb: IDIS (Studije i izvještaji, umnoženo).
- OLIVEIRA-ROCA, Maria (1990). "Selektivnost migracije radne snage iz sela u grad: primjer Hrvatske", *Sociologija sela*, Zagreb, br. 107—108, str. 51—62.
- PERŠIĆ, Nikola (1940?). *Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb*. Zagreb: St. Kugli.
- PULJIZ, Vlado (1977). *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a (Biblioteka Sociologije sela, knj. 5).
- PULJIZ, Vlado (1986). "Jugoslavensko društvo i seljaštvo (kratka kronologija odnosa i preobrazbi)", u: *Suvremeno društvo i sociologija* (Zbornik radova), Zagreb: Globus, str. 346—351.
- PULJIZ, Vlado (1988). "Seljaštvo u Jugoslaviji", *Sociologija sela*, Zagreb, br. 99—100, str. 5—23.
- RADETIĆ, Ernest (1944). *Istra pod Italijom 1918—1943*. Zagreb.
- SIĆ, Miroslav (1976). "Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880—1971)", u: (Crkvenčić red.) *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske — geografska analiza*, Zagreb: Školska knjiga, str. 57—76.
- STEVANOVIĆ, Radoslav; BREZNIK, Dušan (1986). "Unutrašnje migracije", *Jugoslavenski pregled*, Beograd, br. 12, str. 577—586.
- STIPETIĆ, Vladimir (1954). "Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945—1948", *Rad JAZU*, Zagreb, knj. 300, str. 431—471.
- STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan (1965). *Prodiranje kapitalizma u selo (1919—1929)*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.

- SZABO, Agneza (1984). "Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880—1910. g.", *Radovi*, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, vol. 17, str. 101—119.
- Šema stalnih rajona za demografska istraživanja (1963). Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN.
- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka (1990). "Kolonizacija u Hrvatskoj 1919—1941. godine", *Povijesni prilozi* (Zbornik radova), god. 9 (1), Zagreb, Institut za suvremenu povijest, str. 85—164.
- VOGELNIK, Dolfe (1975—76). "Doprinos ka analizi ruralno urbanih migratornih tokova Jugoslavije u razdoblju 1901—1971", *Stanovništvo*, Beograd, br. 3—4, 1—2, str. 72—96.
- VRBOŠIĆ, Josip (1986). "Kolonizacija dobrovoljaca u Slavoniju između dva svjetska rata (1918—1941. godine)", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, br. 5—6, str. 649—662.
- VRESK, Milan (1986). "Centri rada i gravitacijska područja zaposlenih u Hrvatskoj", *Radovi* (Geografski odjel PMF-a), Zagreb, br. 21, str. 13—22.
- WOODS, Robert (1982). *Theoretical Population Geography*. London—New York: Longman.
- ZELINSKI, Wilbur (1971). "The Hypothesis of the Mobility Transition", *Geographical Review*, New York, vol. 61, str. 219—249.
- ŽULJIĆ, Stanko (1982). "O ulozi regionalnih centara u rješavanju nedovoljne razvijenosti dijelova SR Hrvatske", u: *Nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske* (red. Z. Baletić i B. Marendić), Zagreb: Ekonomski institut (i drugi), str. 57—70.
- ŽULJIĆ, Stanko (1989). *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*. Zagreb: Ekonomski institut.
- ŽUPANOV, Josip (1985). "Sociološki vidici razvoja". Teze, *Sociologija*, Beograd, br. 1—2, str. 69—73.

IZVORI

- Dokumentacija 501*, Popis stanovništva 1981, Republički zavod za statistiku (RZS) SRH, Zagreb, 1982.
- Dokumentacija 508*, Popis stanovništva 1981, RZS SRH, Zagreb, 1982.
- Dokumentacija 564*, Popis stanovništva 1981, RZS SRH, Zagreb, 1985.
- Knjiga XII*, Popis stanovništva 1981, SZS, Beograd, 1966.
- Knjiga IX*, Popis stanovništva 1971, SZS, Beograd, 1973.
- Popis stanovništva 1981*, tablice 1.2.15 i 057, RZS SRH, Zagreb.

BASIC CHARACTERISTICS OF INTERNAL POPULATION MIGRATION IN CROATIA 1880—1981

SUMMARY

The paper examines spatial mobility of the population on the present territory of the Republic of Croatia during one century (1880—1981). The aim of the author is to establish the basic characteristics of particular forms of internal migration. The analysis shows that in the examined area and time-period there was quite strong migration, both permanent and temporary (in all forms), and that the dominant form changed through time. In the period 1880—1945 permanent migration was dominant. It had its origin in undeveloped agrarian overpopulated areas (villages) and its destination in lowland areas of East Croatia and in trade and industrial centres. After World War II spatial mobility of the population increased. Permanent rural-urban migration was especially strong (about 600.000 person 1948—1981), which significantly advanced differing, and often divergent processes. Croatia also arrived at a high level of daily migration: in 1981 44.7% of the employed population worked outside of their areas of residence and commuted daily between their homes and work-places. Taking all into consideration, Croatia is at present in a "late tran